

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:2. 2007

Stormaktstidens krig – och kvinnor

Något om betydelsen av perspektiv

Av Maria Sjöberg

Nuförtiden finns kvinnor i militär tjänst. De både gör värnplikt och är officerare. Varken i svenska eller i andra länders arméer är emellertid kvinnors villkor och uppgifter fullt likvärdiga med mäns.¹ Likväl utgör det militära inte en uteslutande manlig sfär. Oavsett åsikt om dessa förhållanden är det för svenskt vidkommande enkelt att knyta förändringarna till modernitet, demokrati och jämställdhet mellan könen. I det följande skall emellertid framgå att inte heller äldre tiders arméer var några renodlat manliga reservat. Utifrån ett längre könshistoriskt perspektiv kan 1900-talets enkönade arméer till och med ses som en historisk parentes, något som klargörs då äldre tiders krig analyseras utifrån ett könsperspektiv.

I denna artikel diskuteras könsrelationerna i stormaktstidens krigsföretag. Det övergripande syftet är att visa hur ett könsperspektiv, anlagt på delvis känt stoff, kan generera ny kunskap. Artikeln har också ett andra syfte, en uppmaning till genushistorien. För en period då krig nära nog var ett normal-tillstånd – mellan 1600 och 1720 befann sig Sverige i krig i 75 år – har genus-historisk forskning med få och viktiga undantag främst studerat aspekter av det civila livet utan att problematisera dess militära sammanhang. Krigens villkor har i stället överlämnats åt militärhistoriker. Genushistorien har emellertid mycket att vinna på att ta sig an sakområden där könsrelationer traditionellt antas vara ovidkommande. Enligt min mening kan den då bättre leva upp till ambitionen att vara en historia om hela samhället, inte bara om

1. Cynthia H. Enloe, *Does khaki become you? The militarization of women's lives*, London 1983; Nira Yuval-Davis, "Front and rear: the sexual division of labor in the Israeli army", *Feminist Studies* 1985:3; Mats Jacobsson, *Man eller monster: kustjägarernas mandomsprou*, Nora 1998; Susanne Wollinger, *Mannen i ledet: takt och otakt i värnpliktens skugga*, Stockholm 2000, särsk. s. 126–134.

Docent Maria Sjöberg, f. 1960, är lektor vid Historiska institutionen, Göteborgs universitet, och arbetar för närvarande med ett av Vetenskapsrådet finansierat forskningsprojekt, "Kvinnor i fält 1550–1850", vilket denna artikel presenterar.

Adress: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg
E-post: maria.sjoberg@history.gu.se

kvinnor.² Låt mig börja med stormaktstidens krig – och kvinnors varierande uppgifter däri.

Knektänkornas land

Stormaktsväldets svenska hemförhållanden präglades av massutskrivning och knektänkor.³ När västerbottniska Bygdeå i samband med omfattande utskrivningar dränerades på yngre och arbetsföra män, blev de ekonomiska och sociala konsekvenserna katastrofala. De utskrivna mötte en säker död i fältlägren på kontinenten och för dem som var kvar hemma var döden också ett påtagligt hot. Jan Lindegren skriver: "För att inte svälta ihjäl tvingades de fåtaliga kvarvarande männen, åldringarna, barnen och framför allt kvinnorna att ta på sig också de dödas arbetsbördor. [...] Knektänkorna kunde räknas i tiotusental".⁴

Lindegrens bild av 1600-talets Sverige som ett knektänkornas land har fått stort genomslag.⁵ Eftersom det var män som skrevs ut till soldater är detta heller inte att undra på. Likadant uppfattas läget då karolinska armén under 1700-talet drog i fält. Alf Åberg skriver att det var "männen som fyllde leden, medan kvinnorna och barnen stannade kvar därhemma".⁶ Men undantag fanns. Åberg pekar på marketenterskor, som i arméns släptåg drog sina kärror med matvaror, tobak, öl och brännvin för försäljning. Utöver marketenterskor fanns i den så kallade trossen även bagerskor, tvätterskor, kungens och de högre befälens pigor, samt prostituerade. Dessutom hade värvade soldater i många fall med sig sina hustrur och barn.⁷ Indelta soldater med soldattorp lämnade däremot hustru och barn kvar hemma.

Indelta soldater var garanterade viss försörjning även i fredstid, då de ofta kombinerade krigaryrket med jordbruk. Soldater som rekryterades till armén utan att vara indelta, de värvade, hade inte denna försörjningsgaranti och kunde heller inte leva av enbart krigstjänst. Försörjningen för värvade solda-

2. Joan W. Scott, "Gender: a useful category of historical analysis", i dens., *Gender and the Politics of History*, New York 1988; Yvonne Hirdman, "Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988:3.

3. Jan Lindegren, "Stormaktsväldets baksida: Massutskrivning och knektänkor", *Forskning och framsteg* 1985:2.

4. Lindegren 1985, s. 45.

5. Tex. Eva Österberg, "Knektänkor och jordbrukare – stormaktstidens kvinnor i verkligheten", i Lise Sjöstedt (red.), *Kvinnornas historia: den osynliga historien*, Stockholm 1993; Magnus Perlestan, "Ogifta Kristin brukar – har intet folk till sin hjälp. Änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare", i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm 1997.

6. Alf Åberg, *Karolinska kvinnoöden*, Stockholm 2001 (1999), s. 7.

7. Åberg 2001, s. 8.

ter, och i synnerhet för deras eventuella familjer, var alltså mycket osäker. Åberg illustrerar detta med ett tillfälle år 1700 då chefen för livgardet, generalmajoren Knut Posse, särskilt försökte bistå gardessoldaternas hustrur. Kungen drog nämligen in bidraget för deras inkvartering samtidigt som deras män skulle lämna landet för avmarsch österut. Hur skulle de klara sig? Följde kvinnorna med fick de åtminstone någonstans att bo och en någorlunda tryggad försörjning. Hemma var däremot villkoren ovissa. Posse skrev till kungen för besked om hur många kvinnor han skulle ta med sig i fält. Han argumenterade för att gardeshustrurna var viktiga att ha med. De var nödvändiga för bakning, tvätt och för soldaternas renlighets skull. Kungens svar på Posses fråga uteblev men enligt Åberg tog Posse sannolikt ändå med sig ett stort antal soldathustrur, vilka likt andra civila placerades i trossen. Medföljande kvinnor och barn registrerades emellertid inte och det är därför ovist hur många de var. I samband med nederlagen vid Poltava och Perevolotjna 1709 kan dock en uppskattning göras. Då kapitulerade 18 000 karolinska soldater. Omkring 1 600 kvinnor och barn greps och blev tillsammans med männen fångar i Ryssland och Sibirien. Åberg konstaterar dock dystert: "Namnen på dem togs tyvärr inte upp i några fånglistor, och också i den följande historie-skrivningen skulle de leva ett obemärkt liv."⁸

Knektänkornas land är sålunda inte den enda bilden av kvinnors umbäranden under svensk stormaktstid. Kvinnor fanns också i fältlägren. De är dock osynliga i de räkenskaper som utgör officiellt bokslut över den svenska stormaktstidens upp- och nedgång. I arkiven lyckas Alf Åberg ändå hitta omkring 200 tillfångatagna officershustrur och i hans studie får man följa dessa kvinnors dramatiska öden. De kvinnor Åberg skildrar var emellertid blott en mindre del, sett till hela det antal som tillfångatogs. Socialt sett tillhörde de dessutom generellt ett övre skikt. Villkoren i fält för framför allt de gemena soldaternas hustrur är därmed fortfarande höljda i dunkel och exakt hur många de var lär vi aldrig få klarhet i.

Några siffror finns ändå. Peter Englund uppskattar i sin skildring av slaget vid Wisla 1656 det civila inslaget som vida större än de stridandes antal: "Detta betyder att till de drygt 40 000 stridande som i denna stund försökte ta sig bort från slagfältet skall läggas ända uppåt 200 000 kuskar, hantlangare, drängar, betjänter, hustrur och barn."⁹ En annan beräkning säger att antalet

8. Åberg 2001, s. 9–11, cit. s. 11.

9. Peter Englund, *Ofredsår: om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 1993, s. 41f.

civila normalt sett uppgick till omkring 50 procent av antalet stridande men i vissa fall kunde siffran stiga till hela 150 procent.¹⁰ En mera exakt siffra finns för två värvade bayerska regementen som år 1646 totalt hyste 480 fot-soldater, 481 ryttare, 416 kvinnor och barn, 310 tjänare och 12 marketentare.¹¹ I Herbert Langers kulturhistoriska studier av trettioåriga kriget redovisas ytterligare en siffra, vilken gäller de värvade trupperna i fältlägret i Ulm 1630: 368 ryttare med 600 hästar, 66 kvinnor, 78 flickor, 307 ryttargossar och 24 barn.¹²

De osäkra och mycket varierande siffrorna, ofta baserade på spekulationer och gissningar, väcker förstås frågor. Kanske kan det skiftande antalet medföljande i de olika uppskattningarna knytas till de skilda rekryteringsformer som tillämpades i Europas arméer, och där de värvade regementena hypotetiskt skulle svara för en större andel medföljande kvinnor och barn? Eller följde variationerna helt enkelt av hur länge krigen pågick och var de utspe-lades, och där lång tid i bördiga jordbruksområden kan antas ha medgivit ett större antal medföljande? Dessa frågor kan inte få några helt uttömmande svar. Ett tycks dock vara säkert: i äldre tid vistades ett varierande men helt visst betydande antal kvinnor och barn i fält.

Trots att saken ännu är föga undersökt är det med hjälp av den internationella forskning som berör ämnet ändå möjligt att tolka företeelsen som ett uttryck för sin tid och utifrån detta antagande hypotetiskt teckna förhållan-dena – och deras förändring – i svensk krigsorganisation; det var ingen tillfällighet att kvinnor och barn fanns med i äldre tiders krigståg. Innan en preliminär och provisorisk tolkning görs är det emellertid på sin plats att fundera över varför bilden av knektänkornas land etsat sig så fast i forskningen att de kvinnor som ändå fanns med i fält nästan har glömts bort.

Män i fält, kvinnor hemma

Män i fält, kvinnor hemma, är en vanlig och tidlös uppfattning om krigens könsliga förhållanden. Denna bild ligger allmänt i linje med våra föreställningar om kvinnligt och manligt, där det förra anses självklart förknippat med fred och det senare lika naturligt med krig. Venus och Mars är de ofta

10. Per Sörensson, *Krisen vid de svenska arméerna i Tyskland efter Baners död (maj–november 1641)*, Stockholm 1931, s. 24.

11. Geoffrey Parker, *The military revolution: military innovation and the rise of the West*, Cambridge 1988, s. 77f.

12. Herbert Langer, *Trettioåriga kriget: en kulturhistoria*, Stockholm 1981, s. 97.

utnyttjade metaforerna som utifrån just denna aspekt framhäver könen som varandras motsatser.¹³

Föreställningen om krig som en uteslutande manlig angelägenhet är sannolikt en förklaring till att kvinnohistorikerna inte förrän på 1970- och 1980-talen började ägna krigens historia ett större intresse. Konsekvenserna för kvinnor blev en given fråga när 1900-talets världskrig togs upp till diskussion av kvinnohistorikerna.¹⁴ För svenskt vidkommande finns ett annat skäl till att historiker med intresse för könsfrågor dröjt med studier av krigsmakten, nämligen det faktum att Sverige höll sig utanför de bägge världskrig som så starkt präglade 1900-talets historia i andra europeiska länder. Utifrån genushistoriska perspektiv har första och andra världskriget först helt nyligen behandlats i svensk forskning.¹⁵

I en diskussion om hur historien kan skrivas och till och med skrivas om utifrån andra perspektiv än de traditionella pekar Joan W. Scott på några vanliga inriktningar då världskrigen behandlas utifrån kvinnohistoriska aspekter. Här finns de som uppfattar kriget som en social och ekonomisk möjlighet för kvinnor – kriget var en verklig vändpunkt! En annan inriktning betonar krigens politiska betydelse. Kvinnors politiska rättigheter, som i flera europeiska länder följde på antingen det första eller det andra världskriget, ses här som en belöning för kvinnors bevisade duglighet under svåra krigsår. En tredje inriktning uppmärksammar kvinnors politiska arbete för fred. Här framställs kvinnor ibland som fredens naturliga bevarare, medan män lika naturligt anses vara krigens tillskyndare. En fjärde infallsvinkel vänder sig mot den första då den pekar på att de förändringar som kriget socialt och ekonomiskt medförde endast var av temporärt slag. Kriget resulterade alltså inte i några långsiktigt revolutionerande följder. Scott är emellertid kritisk mot samtliga dessa inriktningar. Förvisso har de alla empiriskt värde men de bidrar enligt Scott knappast till att förändra krigens traditionella historieskrivning, bland annat därför att de koncentrerar sig på enbart kvinnor. I stället för att ständigt fråga

13. Jean Bethke Elshtain, *Women and war*, New York 1987.

14. Gail Braybon, *Women workers in the First World War: the British experience*, London 1987; Susan M. Hartmann, *The home front and beyond: American women in the 1940s*, Boston 1982; Penelope Summerfield, *Women workers in the Second World War: production and patriarchy in conflict*, London & New Hampshire 1984; Gail Braybon & Penelope Summerfield, *Out of the cage: women's experience in two world wars*, London 1987.

15. Madelene Lidestad, *Uppbåd, uppgifter, undantag: om genusarbetsdelning i Sverige under första världskriget*, Stockholm 2005; Johanna Overud, *I beredskap med fru Lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Stockholm 2005.

efter krigens effekter för kvinnor bör frågorna vara inriktade på politiska processer, sambandet mellan ekonomi och sociala erfarenheter och kulturella representationer i politiska diskurser. I fråga om världskrigen menar Scott därmed att den verkligt relevanta frågan är om krigens speciella villkor förändrade eller reproducerade rådande genussystem.¹⁶

Scotts karakteristik formulerades 1987. Sedan dess har forskningen förändrats, något som märks också i Sverige. I exempelvis Madelene Lidestads och Johanna Overuds respektive studier är visserligen kvinnor och kvinnors arbete i fokus, som en följd av att krigsåren var speciella också för ett land som aldrig deltog aktivt i strid, men i bägge fallen undersöks arbetets könsrelationer som systematiskt arrangerade i över- och underordning. Frågorna är därmed inriktade på de nya former av denna maktrelation som krigen alstrade.¹⁷ Ännu ett exempel är Marie Lindstedt Cronbergs och Eva Österbergs antologi på temat kvinnor och våld. Där samlas flera bidrag som både problematiserar uppfattningen om kvinnor som uteslutande offer för männens våld och drar fram kvinnors insatser i krig.¹⁸

Redan på 1980-talet gjordes emellertid försök att lämna den enligt Scott ofruktbara frågan om krigens följder för kvinnor. I en feministisk analys av de militära institutionernas beroende av kvinnor såsom utbytbara underhuggare inom de sfärer som i alla tider förknippats med kvinnlighet, nämligen vård och omsorg, visar till exempel Cynthia Enloe hur samhällets generella konflikt mellan könen även byggts in i den militära organisationen.¹⁹ En annan av 1980-talets frågor, där krigens effekter för kvinnor var aktuell, var hur det militära, trots ökad jämställdhet mellan könen, kom att kvarstå som en manlig bastion. Inte ens i den israeliska armén, som i fråga om kvinnors delaktighet utgjort undantag från det gängse eftersom judiska kvinnor länge varit skyldiga att göra värnplikt, har kvinnor och män likvärdiga uppgifter.²⁰

Det saknas alltså inte undantag från de inriktningar Scott kritiserar. Som ett varningens ord har kritiken ändå fog för sig. Ty, om genushistorien alltför

16. Joan W. Scott, "Rewriting history", i Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz (red.), *Behind the lines: gender and the two world wars*, New Haven & London 1987, s. 23–26.

17. Lidestad 2005; Overud, 2005.

18. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld: en mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005. Nämnas bör även ekonomhistorikern Fia Sundevalls pågående avhandlingsarbete om den politiska process som under 1900-talet kommit att medge även kvinnor att göra värnplikt i Sverige.

19. Enloe 1983.

20. Nira Yuval-Davis, "Front and rear: the sexual division of labor in the Israeli army", *Feminist Studies* 1985:3.

ensidigt uppmärksammar kvinnor utan att sammanhanget görs tydligt löper den risken att marginaliseras till en egen nisch utan större möjlighet att påverka traditionell historieskrivning. I förlängningen kan genushistorien därmed bidra till att reproducera de maktförhållanden mellan könen som den egentligen vill förändra.

Av andra skäl kan motsvarande kritik riktas mot militärhistorien. Då den koncentreras på krigsteknologi och krigsstrategi som om dessa vore egna och av övriga samhället oberoende företeelser löper även militärhistorien risken att utkristalliseras till en egen specialitet, där dess relevans för andra historiska processer kan förbigås och marginaliseras. I svensk militärhistorisk forskning etablerades visserligen redan på 1970-talet en stark tradition som betonade relationen mellan krig och samhälle som det väsentliga, inte krigen i sig.²¹ Studier av hur allmogen exploaterades, hur statsmakten militariserades och krigens sociala och ekonomiska konsekvenser i hemlandet etablerade ett ännu levande samhällsperspektiv på det militära.²² Det är också i denna tradition som exempelvis Alf Åbergs skildring av karolinernas kvinnor hör hemma. Att kvinnor och barn periodvis befolkade härarna under tidigmoderna tid är alltså ingen nyhet för svenska militärhistoriker. Analyser av vad det betydde för krigsmaktens organisation saknas dock. Frågor som varför kvinnors och barns närvaro i fält var aktuell i vissa tider och sammanhang medan den var utesluten i andra diskuteras inte, liksom över huvud taget genusteoretiska perspektiv på äldre tiders krigsorganisation. I internationell forskning ges emellertid uppslag till tolkningar och hypoteser som preliminärt också kan överföras till svenska förhållanden.

Internationellt om kvinnor i krig

1800- och 1900-talens krig behandlas numera ofta utifrån genusteoretiska perspektiv.²³ Könsfrågorna har inte fått samma genomslag då det gäller äldre

21. Gunnar Artéus, Klaus-Richard Böhme, Carl-Axel Gemzell, Kerstin Strömberg-Back & Ulf Olsson, "Militärhistoria – vad är det?", *Aktuellt och historiskt* 1975.

22. Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av folkl till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992; Magnus Perlestam, *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Lund 1998. För senare tider, se Agneta Guillemot, *Rask, Resolut, Trogen: de indelta soldaterna i det svenska agrarsamhället Västerbotten 1860–1901*, Umeå 1986. De värvade soldaterna under frihetstiden behandlas av Thomas Magnusson, *Proletär i uniform: studier kring den värvade armén och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle*, Göteborg 1987.

23. T. ex. Braybon & Summerfield 1987; Lee-Ann Whites, *The Civil War as a crisis in gender: Augusta, Georgia 1860–1890*, Athens 1995; Joshua S. Goldstein, *War and gender: how gender shapes the war system and vice versa*, Cambridge 2001. Se även forskningsöversikter i Overud 2005, s. 22–25 och Lidestad 2005, s. 11–14.

tiders krig. Men de förekommer ändå. Att kvinnor fanns i fält är då en given utgångspunkt – om än exakt antal inte kan fastställas. En fråga har varit att reda ut vilka de var. Svaren varierar stort. En del var prostituerade och enligt samtida förordningar en betydelsefull orsak till den sociala oro som präglade tillvaron i fältlägren. En annan grupp bestod av officerarnas hustrur och tjänstefolk. Det fanns även en liten och relativt osynlig kategori kvinnor som klädde sig i manskläder och deltog i strid som soldater.²⁴ Flertalet kvinnor i fältlägren var dock soldaternas hustrur och änkor.²⁵ Dessa kvinnor har inte gjort särskilt tydliga eller omfattande avtryck i källorna, men man antar ändå att deras uppgifter i fält var knutna till vård, omsorg och mathållning, alltså sysslor som traditionellt förknippas med kvinnor och kvinnlighet.

Vård och omsorg var alltså vad den amerikanske historikern Barton C. Hacker kom fram till då han för drygt 25 år sedan diskuterade kvinnors verksamhet i fält.²⁶ Enligt Hacker var kvinnor ett självklart inslag i de europeiska arméerna fram till 1800-talets slut. Deras närvaro var över huvud taget en viktig förklaring till att de tidigmoderna arméerna kunde fungera eftersom de ansvarade för mathållning, vård och omsorg. Kvinnors arbete med soldaternas underhåll skedde i mycket stor skala och trots att företeelsen inte blivit särskilt uppmärksam av forskningen var den en av förutsättningarna för 1600-talets så kallade militära revolution och möjliggjorde detta århundrades stora arméer.²⁷

Kvinnors medverkan i fält löste krigens försörjningsproblem. I takt med att de statliga myndigheterna i många europeiska länder expanderade, byråkratiserades och professionaliserades, förändrades krigsorganisationerna så att militära institutioner tog över de uppgifter som kvinnor tidigare hade ansvarat för. Under 1800-talet blev denna trend tydlig. Då minskade kvinnors närvaro i arméerna och i samband med första världskrigets utbrott föll också själva företeelsen i glömska.²⁸

Trossen och arméernas försörjning framstår alltså som de tidigmoderna krigsmakternas kvinnliga fäste. Hacker påpekar dock att hans artiklar i äm-

24. Rudolf Dekker & Lotte van de Pol, *Kvinnor i manskläder: en avvikande tradition: Europa 1500–1800*, Eslöv 1995.

25. Barton C. Hacker, "Women and military institutions in early modern Europe: a reconnaissance", *Signs* 1981.

26. Hacker 1981.

27. Barton C. Hacker, "From military revolution to industrial revolution: armies, women and political economy in early modern Europe", i Eva Isaksson (red.), *Women and the military system*, Brighton 1988.

28. Hacker 1981.

net inte utgör några definitiva analyser eftersom kunskapen om kvinnors närvaro i de tidigmoderna arméerna ännu är för liten.²⁹ En bred systematisk uppföljning av Hackers innovativa tes har ännu inte gjorts. Hans preliminärt hållna slutsatser har ändå bekräftats av de studier som faktiskt gjorts. I samband med nedgången för det tyska landsknektsväsendet under 1600- och 1700-talen framgår att kvinnor vistades i arméerna och där ansvarade för förnödenheter och omsorg, men också att dessa kvinnor många gånger anklagades för prostitution och lösaktigt leverne.³⁰ Utvecklingen från landsknektar till soldater innebar att de militära styrkorna förstatligades allt mer och under 1800-talet att kvinnors medverkan i fält kom att minska. Statens militärpolitiska åtgärder i syfte att sänka kostnadsläget ses som huvudförklaring till förändringarna, och även till att kvinnors medverkan i arméerna reducerades. Hustrurnas närvaro i fält orsakade inte bara stora kostnader för livsmedel och transporter. Även när soldaterna inte längre kunde fullgöra sin tjänst, till exempel på grund av invaliditet eller dödsfall, kvarstod myndigheternas ansvar för hustrur och barn. Dessa kostnader ville man komma ifrån. I Preussen var förändringarna på 1800-talet stora även på diskursiv nivå. Tanken på könen som väsensskilda växte sig stark. Kvinnors plats i nationen motiverades främst utifrån deras plikter som mödrar och makor i familjer och hushåll, medan männen var nationalkrigare vid fronten.³¹

Förändringen, men även förträngandet av äldre tiders förhållanden, illustreras av Florence Nightingale: hon hävdade att hon på grund av sitt arbete med att vårda soldater i fält fått möta mer elände än andra kvinnor.³² Nightingales uttalande var dock missvisande. När hon och andra kvinnor arbetade som sjuksköterskor under Krimkriget finns anledning att anta att det både skedde i enlighet med en äldre ordning, där kvinnors närvaro utgjorde en självklar del av fältlivet, och var representativt för en ny ordning, där ogifta kvinnor utgjorde en separat och professionaliserad yrkeskår i armén, i det här

29. Hacker 1988.

30. Reinhard Baumann, *Landsknechte: ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreissigjährigen Krieg*, München 1994; Peter Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschlands des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994; Ralf Pröve, *Stehendes Heer und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert: Göttingen und seine Militärbevölkerung 1713–1756*, Göttingen 1995; Peter H. Wilson, "German women and war, 1500–1800", *War in History* 3, 1996; Erik Swart, "From 'Landsknecht' to 'soldier': the low German foot soldiers of the Low Countries in the second half of the sixteenth century", *International Review of Social History* 51, 2006.

31. Karen Hagemann, *Männlicher Muth und deutsche Ehre: Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der antinapoleonischen Kriege des Preussens*, Paderborn 2002.

32. Hacker 1981.

fallet sjuksköterskor. Grunden för kvinnors medverkan i krig förändrades alltså, från hustrur till professionella.

Att döma av hur forskningen tolkar förändringen under 1800-talet hade denna sin orsak i en allt mer omfattande och effektiviserad statsmakt. Kärnan i 1800-talsstaternas åtgärder för att reformera och förbättra sina krigsmakter var att separera det militära från det civila. Armén hade behov av professioner, även kvinnors yrken, men inte av civila, alltså hustrur. De statliga åtgärderna förändrade inte bara könsordningen i krig utan tydliggjorde även den konflikt som sedan länge funnits mellan civilt och militärt. De tidigmoderna arméernas soldater var inkvarterade hos lokalbefolkningen och för sitt underhåll var de beroende av den. Här fanns en spänning och en konflikt som visar att våra dagars distinktion mellan civilt och militärt inte var aktuell under 1600-talet. Det faktum att soldaterna själva hade medföljande familjer att ta hand om bidrog till att integrera det civila med det militära – och vice versa.³³

Interaktionen och spänningen mellan civilt och militärt märktes på flera håll i Europa liksom myndigheternas strävan efter att i högre grad separera det ena från det andra. Åtskilliga av de värvade soldaterna i exempelvis garnisonsstaden Christiania 1750–1800 var till en början gifta med kvinnor boende i staden. Under 1700-talets lopp accepterades dock allt färre soldathustrur och liksom i övriga Europa var det kostnadsskäl som låg bakom restriktionerna.³⁴ I likhet med andra arméer hade också den danska problem med att soldater inte bara var krigsmän utan även fäder och makar. I Karsten Skjold Petersens undersökning av de värvade soldaterna i Danmark mot 1700-talets slut framgår att myndigheterna var väl medvetna om bekymren. Lösningen var att soldaterna lät bli att gifta sig, något som dock inte var realistiskt. Men man strävade efter att hålla giftermålen på en låg nivå. I 1747 års reglemente, vilket hölls kvar ända till 1803, föreskrevs att endast omkring 10 procent av rekryterna skulle få vara gifta – och dessa rekryter utsattes dessutom för hårdare krav än vad som gällde för de ogifta.³⁵ I sin studie av den brittiska armén understryker Myna Trustram det ständigt närvarande men fortfarande under 1800-talets andra hälft ännu olösta äktenskapsproblemet.

33. Sabina Loriga, "Soldaten im Piemont im 18. Jahrhundert", *L'Homme* 1992; Peter K. Taylor, *Indentured to liberty: peasant life and Hessian military state, 1688–1815*, London & New York 1994.

34. Hilde Sandvik, "Kvinner i kompani: soldatkoner i Christiania 1750–1800", i Olav Wicken (red.), *Den norske garnisonsbyen*, Oslo 1991.

35. Karsten Skjold Petersen, *Geworbne Krigskarle: hvervede soldater i Danmark 1774–1803*, Köpenhamn 2002, s. 83f.

Gifta soldater medförde fördelen att de sociala förhållandena var stabila, men innebar samtidigt besvär med försörjning och inkvartering av soldaternas familjer. Ogifta soldater var enklare att hantera, men deras sexuella aktiviteter med prostituerade orsakade inte bara social oro utan även veneriska sjukdomar, vilket reducerade soldaternas militära effektivitet. Under hela 1800-talet brottades brittiska militära myndigheter med frågan hur soldaterna bäst skulle utöva sin uppgift, som gifta eller ogifta.³⁶

Trots att endast ett urval studier tagits upp här framgår ändå hur rådande könsrelationer på olika sätt påverkade hur krigsmakten var organiserad. Denna slutsats kan utnyttjas för att formulera nya frågor för vidare studier av kvinnors militära närvaro. Jag koncentrerar mig på tre teman: kronologin, kvinnors uppgifter samt hur företeelsens upp- och nedgång skall förklaras.

Ett nygammlt problem

Kronologin är svävande. Såväl antikens som medeltidens krig fördes med arméer som befolkades av kvinnor och barn. På grund av arméernas ökade storlek och krigsperiodernas tilltagande längd finns skäl att tro att denna företeelse nådde sin kulmen under 1600-talet. Under detta århundrade strävade de stridande militärherrarna efter att låta krigen föda sig själva. Fiendelandens bönder, deras åkrar och boskap, skulle mätta invaderande trupper. Plundringar och övergrepp var självklara i krigstågens försörjning av soldater och deras familjer. I takt med att plundringar stävjades och krigsperioderna blev kortare minskade troligen antalet soldathustrur och barn i fält.³⁷ Men hustrur och barn förekom fortfarande i 1800-talets arméer och vållade liksom både förr och senare sociala och ekonomiska problem.³⁸ Vilken roll som bör tillmätas de skiftande rekryteringssystemen i Europas olika arméer är oklart, liksom hur kvinnors praktiskt medverkade i den svenska krigsmakten.

Kvinnors *uppgifter* i fält är på grund av bristande källor svåra att säkert fastställa. Sølvi Sogner understryker att ämnet ännu inte är utrett, men antar följande:

36. Myna Trustram, *Women of the regiment: marriage and the Victorian army*, Cambridge 1984, s. 1.

37. Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé: den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo 1999, s. 41.

38. Annabel Venning, *Following the drum: the lives of army wives and daughters*, London 2006.

Kvinnorna gjorde allt som de annars skulle ha gjort för att behålla livhanken. Som marketenterskor sålde de varm mat, drycker, tobak och brännvin. De lagade mat, tvättade kläder och städade baracker, sydde, spann, sålde begagnade kläder, samlade bränsle till lägerbålen, gick runt i trakten för att skaffa proviant och andra nödvändigheter, och tog till vara de möjligheter som fanns. Prostitution utgjorde en omfattande del av verksamheten för många kvinnor, och är ibland svår att skilja ut från andra verksamheter.³⁹

Likt kvinnors arbete i fredstid tycks alltså även krigens kvinnoarbeten ha omfattat allt möjligt. Ett generellt drag fanns ändå: de flesta sysslorna föll inom områdena vård och omsorg, det vill säga uppgifter som traditionellt förknippas med kvinnlighet.

I anförda *förklaringar* till varför kvinnor och barn fanns i krigstågen betonas sociala och ekonomiska aspekter. Soldaternas hustrur sökte försörjning och familjegemenskap, medan arméerna behövde folk som skötte tvätt, underhåll och matberedning. Meningarna skiftar dock om värdet av kvinnors insatser. Å ena sidan hävdas att de tidigmoderna härarna inte skulle ha kunnat klara sig utan det arbete som utfördes av medföljande kvinnor, å den andra anses de många civila, däribland medföljande kvinnor, ha varit en belastning. Herbert Langer framställer de många civila i trossen som ett parasiterande påhäng: "en hop som levde på soldaternas dagliga behov, deras spelvinster, krigsbyte och livshunger", kallar han dem.⁴⁰ Enligt Langer ansåg krigsbefälen att det var detta anhang som orsakade plundringar och social oro. De så kallade trossfruntimren inkräktade till och med på soldaternas inkvarteringar.

Om fältlivets kvinnor och barn skall ses som en tillgång eller belastning för sin tids arméer är sålunda inte klart. Ställningstagandet är delvis beroende av förklaringen till att företeelsen upphörde.

Klart är att nedgången i väsentliga delar hade rent militärtekniska orsaker: trossfunktionerna reglerades, antalet stridande ökade, övergången från permanenta fälttåg till kortvariga insatser och krigens koncentration till mindre bördiga jordbruksområden hade betydelse. På lång sikt framstår ett ökat statligt ansvar för arméerna som avgörande, vilket i sin tur medförde professionalisering och byråkratisering av armén. De uppgifter som tidigare vilat på

39. Sølvi Sogner, "Europa 1500–1750", i Ida Blom, Sølvi Sogner & Bente Rosenbeck, *Kvinnor i världsliden från renässans till nutid: renässans, reformation, revolution*, Stockholm 2006, s. 153.

40. Langer 1981, s. 96f.

medföljande kvinnor övertogs av professionellt utbildade och administrerades av en statlig byråkrati. I en sådan krigsmakt fanns helt enkelt inte ekonomiskt eller yrkesmässigt utrymme för medföljande hustrur och barn. En utökad administration ger emellertid huvudsakligen svar på frågan om vilka effekter de statliga förändringarna av det militära fick för kvinnor. Utan hänsyn till generella samhällseliga villkor finns därmed risk för att processen då kvinnor och barn upphörde att vistas i fält begränsas till en militär fråga.⁴¹

En möjlighet att fördjupa tidigare förklaringar ligger i att formulera problemet på ett sätt som inte söker en ensam och helt avgörande faktor, till exempel staten, utan i högre grad tar fasta på tidsbundna sociala och kulturella villkor, strukturer om man så vill. I det här fallet aktualiseras förstås särskilt könsrelationernas betydelse. I stället för att analysera kvinnors närvaro och frånvaro i arméerna som konsekvenser av krigsmaktens förändringar skulle frågan kunna ges en annan formulering: Vilka könsrelationer och normer kring dessa utgjorde *förutsättningar* för kvinnors medverkan i krigsmakten under 1600-talet och vilka hindrade samma sak under 1800-talet? Eftersom källorna är mycket knappa är frågan besvärlig att besvara; de källor som står till buds utgörs endast av slumpmässigt bevarade fragment. Källaget är dock inte nattsvart, vilket mina vidare studier avser att visa. Här nöjer jag mig med att exemplifiera med en dagbok förd av en soldat under trettioåriga kriget och utgiven av den tyske historikern Jan Peters.⁴² Inför publiceringen på svenska har Peters gjort stora ansträngningar för att fastslå den anonyme dagboksförfattarens identitet – och han har även lyckats! Trots viss osäkerhet talar mycket för att dagboken skrivits av en Peter Hagendorf, sannolikt med ursprung i Magdeburg.⁴³ I det fortsatta utgår jag från att Jan Peters' slutsatser är riktiga och dagboksförfattaren benämns därmed Peter Hagendorf. I det här sammanhanget är namnet visserligen av mindre intresse. Väsentligare är

41. Jfr ovan, Scott 1987.

42. Jan Peters (utg.), *Ein Söldnerleben im Dreissigjährigen Krieg: eine Quelle zur Sozialgeschichte*, Berlin 1993, förkortas i det följande till Peters 1993. Tack till Jan Lindegren som gjort mig uppmärksam på dagboken. Dagboken används flitigt i forskningen, bl.a. av Bernhard R. Kroener, "...und ist der jammer nit zu beschreiben. Geschlechterbeziehungen und Überlebensstrategien in der Lagergesellschaft des Dreissigjährigen Krieges", i Karen Hagemann & Ralf Prüve (red.), *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger: Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*, Frankfurt am Main 1998.

43. Jan Peters (red.), *Sedan stack vi staden i brand: en legoknechts dagbok från trettioåriga kriget*, Stockholm 2006, s. 25–27. Första versionen av denna artikel skrevs i oktober 2005, alltså ett år före publicering av den svenska översättningen, varför hänvisningarna i det följande gäller den tyska utgåvan. Endast då dagboksförfattarens identitet diskuteras hänvisas till den svenska utgåvan.

att anteckningarna tillkommit i fält av en legoknechts penna. Därmed finns chans att utifrån en enskild soldats upplevelser ge några tänkbara svar på frågan om vilka förutsättningarna var för kvinnor och barn att vistas i fält under 1600-talet.

Hushåll och marknad

Peter Hagendorf börjar sin skildring 1625. På nyåret detta år tog han värvning i Norditalien och de följande åren, fram till 1649, var kriget hans levebröd. Under dessa år marscherade han över 25 000 km, kors och tvärs i Europa. Periodvis värvades han till de kejserliga styrkorna, periodvis till de protestantiska, bland annat de svenska. Hagendorfs noteringar erinrar ibland om resehandbokens. Iakttagelser om vackra städer, kyrkor och andra byggnader, om härliga trädgårdar där frukten växte rikligt, prisuppgifter på livsmedel och upplysningar om olika slags vin och bröd varvas med notiser om militära styrkeförhållanden och om marschvägarna, hit och dit, till fots eller till häst.⁴⁴ Jan Peters menar att Hagendorf hade fått utbildning och var avsevärt mer bildad än vad som var normalt för tidens legoknektar.⁴⁵ Likväl baserade han sitt omdöme om kvarterens kvalitet uteslutande på om det fanns mat och dryck i tillräcklig mängd.⁴⁶ På olika sätt ger alltså dagboken en unik inblick i fältlivets vardag utifrån den enskilda soldatens horisont – och därmed ges även en annan bild än krigsbefälens av de kvinnor som vistades i fält.

Kvinnor i fält var krigsbyten. Tillfångatagna kvinnor och flickor erbjöd förlustelser och även möjligheten att tjäna en slant. För att återföra bortrövade kvinnor krävde soldaterna nämligen ersättning. Jan Peters understryker att för Peter Hagendorf och hans gelikar var detta slags handel en självklar del av soldatlivets vardag och inget att moralisera över.⁴⁷ Hagendorf nämner till exempel i förbigående att han, som en del av plundringen av staden Landshut 1634, lyckades komma över en ”söt liten flicka”.⁴⁸ I Pforzheim förde han med våld med sig ännu en ung flicka. Henne släppte han dock iväg med uppgift att hämta linne, något han för tillfället led brist på eftersom han just då saknade stadigvarande kvinnligt sällskap.⁴⁹

44. Peters 1993, s. 133, 137, 152.

45. Peters 2006, s. 185.

46. Peters 2006, s. 168.

47. Peters 1993, s. 226.

48. Peters 1993, s. 145.

49. Peters 1993, s. 147.

Kvinnor i fält var hustrur. En stor del av livet i fält var Peter Hagendorf gift. På pingstaftonen 1627 vigdes han första gången, då vid Anna Stadlerin. Paret fick snart sitt första barn, vilket dock var dödfött.⁵⁰ Detta öde drabbade också de kommande barnen och slutligen dog även hustrun.⁵¹ Därefter följde en period som änklingsliv i hans liv. Men han var inte ensam eftersom han städslade en ung pojke som hjälp i hushållningen. Pojken blev emellertid både sjuk, tillfångatagen och bestulen på det krigsbyte han å Peter Hagendorfs vägnar hade i sitt förvar.⁵² Pojken återkom och fortsatte bistå Hagendorf. I Wimpfen kunde Hagendorf exempelvis sälja en ko som pojken skaffat åt honom.⁵³

Plundringar, härlingar och röverier hörde till fältlivets vardag. Därmed framgår också hur utsatt och besvärlig situationen var för en ensam soldat. För att klara livhanken och eventuella tillgångar byggde detta slags plundringsekonomi på att soldater hade medhjälpare. Den unge pojken hade emellertid svårigheter att värna tillgångarna gentemot andra. Bättre skydd behövdes. Kanske var en hustru en bättre garant? I januari 1635 gifte sig soldaten en andra gång, med en Anna Buchlerin.⁵⁴ Pojken fanns ännu kvar i hushållet, vilket kom att fungera som både produktions- och reproduktionsenhet. Precis som Hagendorf själv stal pojken och köpte en del välbehövliga djur, en ko och ett par hästar. Även hustrun skaffade förnödenheter. Ut genom ett brinnande Magdeburg lyckades hon exempelvis bärga sängkläder, en kanna vin, två silverskäp och kläder. Vid ett annat tillfälle kom soldaten å sin sida över en bakugn där han bakade bröd för försäljning.⁵⁵ Under nöden och svälten i Fritzlar 1640 beskrev Hagendorf rentav ett visst överflöd: "Jag för min del och min fru hade bröd så det räckte. Sålde till och med eftersom vi gjort en kvarn av två slipstenar, grävt en bakugn och bakat bröd."⁵⁶

Peter Hagendorf och hans medhjälpare, ofta hans hustru, utgjorde alltså kärnan i ett hushåll som livnärde sig på plundring, köp och försäljning samt lite hantverk. Jan Peters påpekar likheten mellan hantverkshushållet och soldatens dito och talar till och med om krigshantverkare som en särskild grupp.⁵⁷ Soldaternas hantverksproduktion var dock mycket sårbar. På samma

50. Peters 1993, s. 136.

51. Peters 1993, s. 142f.

52. Peters 1993, s. 145f.

53. Peters 1993, s. 147.

54. Peters 1993, s. 148.

55. Peters 1993, s. 147, 161, 167.

56. Peters 1993, s. 167.

57. Peters 1993, s. 224, 231.

sätt som Hagendorf med hustru och pojke rövade från andra blev de själva utsatta. Pojkens förlust har redan nämnts men även hustrun blev bestulen. Vid ett tillfälle blev hon av med en del kläder, 14 dukater och två guldringar, och Hagendorf skriver att han nu blev alldeles utblottad eftersom endast 4 daler återstod.⁵⁸ Ganska snart var emellertid hushållet på förhållandevis grön kvist igen. Plundringsekonomin tvära kast innebar att ekonomisk ruin snart kunde vändas till ekonomisk vinst. Men risken för svält och nöd var hela tiden närvarande.

Antalet kvinnor som levde likt Peter Hagendorfs hustrur är ovisst. Dagböcker ger sällan grund för kvantitativa sammanställningar. Ändå ger de självupplevda vittnesmålen tillsammans med Jan Peters' kommentar goda skäl för att ompröva några vedertagna uppfattningar om stormaktstidens krig.

Peter Hagendorf vittnar för det första om att närvaron av kvinnor och barn i fält var normal och inget att förundras över. De var dock inga passiva medföljare, utan i hög grad delaktiga i fältlivets ekonomi, i härjningar och plundringar. Hagendorfs beskrivning av vad som gällde då regementen skulle furageras kan illustrera vad som krävdes utöver tusentals ryttare: "Då tog sig alla som kunde gå ut ur lägret, till och med kvinnor och barn. Bärgade in äpplen, päron, bönor, ärtor och sådant blev vår kost."⁵⁹ En hustru vid sin sida var för Hagendorf ingen belastning utan i stället en försäkran om en någorlunda socialt och ekonomiskt dräglig tillvaro i fält.

Soldaternas familjer och hushåll var för det andra inte separerade i en egen avdelning utan levde ofta tillsammans med soldaterna. Såsom Peter Hagendorf skildrar militärlivet var fältslagen dessutom ganska sällsynta inslag. I stället utgjorde större delen av soldatens nedskrivna vedermodor aspekter av ett civilt liv: anskaffning och försäljning av livsmedel, ständiga marscher, hantverksarbete, giftermål, sjukdom och nöd. I soldatens liv fanns alltså inte våra dagars tudelning mellan civilt och militärt; det civila var i själva verket en given del av det militära, och vice versa.

För det tredje väcker soldatens upplevelser frågor om fältlivets könsrelationer och normer kring dessa. Förvisso var det männens sak att använda vapen. Män tog kvinnor som krigsbyte, inte det omvända. Kvinnor födde och var de som främst skötte barnen. Så långt känns mönstret igen. Soldaten var dock inte främmande för uppgifter som traditionellt förknippas med kvinnor. Han visade omsorg om de sina, bakade bröd och uppträdde som månglare. Kvin-

58. Peters 1993, s. 166.

59. Peters 1993, s. 167.

nans uppgifter var inte heller särskilt fredliga och hon var knappast mindre våldsbenägen än mannen. Hon plundrade och rövade till sig krigsbyte, och hon vaktade stöldgodset mot likasinnade.

Kvinnliga plundrare och manliga bagerskor! De båda begreppsparen rimmar illa med hävdvunna normer kring kvinnligt och manligt. Kanske fältlivet öppnade för andra beteenden hos både kvinnor och män än de som var aktuella i fred? Därmed skulle även stormaktstidens krig kunna motsvara uppfattningen om krigens roll i det moderna samhället, en tillfällig möjlighet till könsliga gränsöverskridanden. Samtidigt fanns ändå vissa ramar. I fredens sociala förhållanden var den tidigmoderna epokens kvinnor och män hänvisade till giftermål för att med detta som bas bilda hushåll. Denna tradition rubbades inte av att det var krig, om än hushållen tvingades vara i ständig rörelse och periodvis bestod av andra konstellationer än man och kvinna.

Peter Hagendorfs anteckningar öppnar alltså för nya perspektiv på stormaktstidens krig. Då historieskrivningen omedvetet framställt krigen som enkönade sammandrabbningar på slagfälten visar Hagendorf att inget kunde vara mer missvisande. I lika liten grad som fredens omständigheter erbjuder krigens villkor möjlighet för kvinnor och män att leva som solitärer. I både krig och fred baserades försörjningen på vad hushållen, inte enskilda individer, kunde åstadkomma. Hellre än som en soldatorganisation bör sålunda krigstågen ses som ett slags hushållsproduktion.

Giftermål och hushåll var sociala institutioner där maktrelationen mellan könen i termer av över- och underordning var given. Tillsammans med sin hustru och periodvis en ung pojke upprätthöll Hagendorf en förhållandevis effektiv ekonomisk allians, där bägge makarnas uppgifter var lika nödvändiga och på så vis kompletterade varandra. Detta ger ändå ingen anledning att tro att den generella könsordningens hierarki var kullkastad. Åtskilligt tyder dock på att denna ordnings normer var mycket flexibla och tänjbara – för både kvinnor och män. Strukturellt sett resulterade denna flexibilitet inte i några bestående förändringar utan bör snarare uppfattas som nödvändig för att bibehålla den traditionella hierarkin.

De flitigt förda anteckningarna om livsmedelssituationen och om vad saker och ting kostade, framför allt bröd och vin, kan tolkas som att Hagendorf försökte anpassa köp och försäljning efter rådande konjunkturen.⁶⁰ Här fanns uppenbart en handel med varor, vilkas priser styrdes av utbud och efterfrågan. Hur skall denna företeelse tolkas? I en recension av Christer Kuvajas

60. Peters 1993, s. 227.

avhandling om den ryska arméns försörjning tar Jan Lindegren upp just handeln och pengarna. Lindegren menar att handelsutbytet i spåren av den ryska ockupationen av Finland i början på 1700-talet var betydande.⁶¹ Soldaterna behövde kött, smör och öl, medan den finska befolkningen behövde salt, tobak och mjöl. Smörjmedel i detta utbyte var den ryska rubeln som i allt större utsträckning kom att användas av andra än ryssar. Med stöd av den lägre värderingen av riksdalern i förhållande till rubeln menar Lindegren att den ryska arméledningen till och med ville underlätta handelsutbytet mellan armé och lokalbefolkning. Penningkursen var helt enkelt en metod för att försäkra soldaterna om livsnödvändiga varor. Lindegrens slutsats är att den ryska liksom andra tidigmoderna arméer "måste betraktas som jättelika mobila marknadsorganisationer".⁶²

Krig som marknad! Varken Lindegren eller Peter Hagendorf ger en fullt uttömmande information om hur marknaden i praktiken fungerade. Plunderingar och rövierer hör till exempel knappast till marknadens kännetecken mätt utifrån modern ekonomisk teori. Men detta var som sagt inte krigens enda ekonomi. Tillverkning och försäljning av varor förekom vid sidan av de mer hårdföra handelsmetoderna. Att betona krigens marknadsroll är därför relevant. Mot bakgrund av det ovan sagda är det dessutom rimligt att tro att den sociala organisation som i fredstid var given för produktion och konsumtion – hushållen – också bör ha legat till grund för den marknad som uppträdde på krigsskådeplatserna.

Sammanfattningsvis: hushåll är inte det begrepp som normalt sett används då stormaktstidens krig läggs under luppen. Kanske Peter Hagendorf ger en missvisande bild? Frågor väcks och åtskilligt återstår att reda ut. Likväl framstår hushållsorganisationen som avgörande förutsättning för 1600-talets krigståg. Följaktligen bör förändringarna i 1800-talets krigsmakt i högre grad än hitintills knytas till förändringar i just denna organisation.

Avslutning: förutsättningarnas förändring

Från huvudsakligen internationell forskning vet vi att kvinnor i olika sociala positioner fanns i fält och att deras verksamhet där skiftade stort. Ingen anledning finns att tro att de svenska förhållandena skulle ha varit dramatiskt annorlunda än dem i övriga Europa. Hur de praktiserades återstår dock att undersöka. Uppgiften kan då inte stanna vid att synliggöra kvinnors närvaro

61. Jan Lindegren, "Logistik under Stora nordiska kriget", *Historisk tidskrift för Finland* 2000:4, s. 511.

62. Lindegren 2000, s. 512.

och deras sysslor i fält. Det är heller inte tillräckligt med en studie av krigens sociala och ekonomiska konsekvenser för kvinnor. Enligt min mening bör målsättningen i stället vara att nå ett svar på den mer övergripande frågan: Hur har könsrelationerna i olika tider format samhället, i det här fallet krigsorganisationen?⁶³

I nuläget kan denna fråga endast besvaras provisoriskt och översiktligt. Jag vill då understryka att under 1600-talet präglades samhället, inklusive krigsmakten, av en patriarkal hushållsbaserad genusordning. Det var därför helt följdriktigt att kvinnor såsom hustrur fanns i fält. I 1621 års *Krigsartiklar* formaliserades det till och med. I denna rättsordning om 150 punkter fastslogs i en att inga "horor" fick finnas i lägren, men ville någon ha sin "hustru" med sig, stod det honom fritt.⁶⁴ Hur denna möjlighet praktiserades i Gustav II Adolfs härar är ännu ovisst liksom förhållandenas senare utveckling. Runt mitten på 1800-talet blev den patriarkala och hushållsbaserade genusordningen på olika sätt starkt ifrågasatt i Sverige. Regelverket som inskränkte kvinnors arvsrätt, myndighet och möjligheter att själva disponera tillgångar kritiserades av många. Även giftermålsfrekvensens dramatiska nedgång under 1800-talet kan tolkas som uttryck för en sådan kritik.⁶⁵ Den patriarkala hushållsordningens tidigare roll i ekonomin och i de sociala villkoren var alltså på väg att konkurreras ut av en mera individuellt baserad ordning, något som var en allmän trend i åtminstone de västeuropeiska länderna. I tid sammanföll detta med att arméerna i ökad utsträckning krävde professionellt baserade organisationer, inte sådana som präglades av soldaternas hustrur och barn. De kvinnor som fortsatte att verka i det militära fick därför göra det utifrån förändrade förutsättningar. Deras närvaro var inte längre legitimerad av att de var gifta med soldater. I stället deltog kvinnor i krig för att de var professionellt utbildade, exempelvis som sjuksköterskor. Det legitima civilståndet för dem var det ogifta.

De förklaringar som lanserats i tidigare forskning, både för att förklara kvinnors närvaro i 1600-talets arméer och deras frånvaro i 1800-talets, poängterar staternas skiftande ageranden som avgörande för denna företeelses uppgång och nedgång. Den amerikanska historikern Margaret Hunts pågående forskning om kvinnors förändrade relationer till engelska flottan mot

63. Jfr Hirdman 1988, s. 51: "Ordningen av människor i genus har blivit basen för de sociala och politiska ordningarna."

64. Krigsartiklar 1621, § 89, Årstrycket 1611–1622, Krigsarkivet.

65. Maria Sjöberg, *Kvinnors jord, manlig rätt: äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora 2001, s. 175–179.

slutet av 1600-talet klagör till exempel ett nära samband med militärstatens gradvisa omvandling till en modern byråkratisk stat.⁶⁶ Själv vill jag peka på att staterna inte kunde ha genomfört de förändringar som här var aktuella om dessa inte varit förankrade i tidens sociala, ekonomiska och kulturella villkor. Till dessa villkor hörde de normer som avgjorde hur (av flera möjliga sätt) samhällen valde att lösa ekonomiska och sociala problem. Normer ses då inte som främst artikulera ideologi eller retorik utan som handlingar, integrerade i sin tids sociala och ekonomiska förutsättningar – däribland krigens. I det här fallet, då frågan rör kvinnor och män samt relationer dem emellan, är förstås könsnormer särskilt intressanta – så som de praktiserades.

Fokus på könsnormer, i människors och myndigheters handlingar, medför på ett praktiskt plan den fördelen att de fragmentariska källor som står till buds i det fortsatta kan utnyttjas i enlighet med ett uttalat och prövbart perspektiv. På ett allmänt plan finns en annan fördel, nämligen att genushistorien förenas med militärhistorien till ett slags samhällshistoria redan i utgångsläget. En parallell till denna strävan efter helhetssyn på samhällliga processer finns i det sätt varpå relationen mellan civilt och militärt bör hanteras. Den ofta gjorda tudelningen mellan civilt och militärt medför att genushistoria uppfattas som ett uteslutande civilt fält, trots att studierna utspelar sig på krigsskådeplatserna. Motsvarande gäller militärhistorien, vilken framstår som krigshistoria trots att undersökningarna gäller civila funktioner. Bägge forskningstraditionerna blir då onödigt begränsade. Aktuell forskning visar nämligen att de äldre krigens civila funktioner blottlägger nya aspekter på både kriget i sig och de samhällen de påverkade. Tudelningen blir därmed en analytisk hämsko, vilket är en av Karen Hagemanns infallsvinklar i den kritik hon utifrån ett könsperspektiv riktar mot äldre traditioner inom ämnet militärhistoria.⁶⁷ I hennes undersökningar av Napoleonkrigets Preussen betonas konkret det enas beroende av det andra. Militär och politisk historia förenas alltså med social- och kulturhistoria. Enligt min uppfattning är det precis en sådan förening, ett sådant partnerskap, som kan bidra till att utveckla genus- och militärhistorien till en samhällshistoria också i Sverige.

66. Margaret Hunt, "Gender and the military state in late seventeenth-century England", Paper given at Institute of Historical Research, University of London, August 2002.

67. Karen Hagemann, "Militärgeschichte als Geschlechtergeschichte: Untersuchungen, Überlegungen und Fragen", i Ralf Pröve (red.), *Klio in Uniform? Probleme und Perspektiven einer modernen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*, Köln 1997; Karen Hagemann, "Venus und Mars. Reflexionen zu einer Geschlechtergeschichte von Militär und Krieg", i Hagemann & Pröve 1998.

Warfare and women during Sweden's Age of Greatness: the importance of choosing perspective

The wars of Sweden's Age of Greatness have attracted much scholarly attention. Nevertheless, new perspectives such as gender history can still generate new insights. But the application of gender history on Sweden's seventeenth-century wars not only promises to further our knowledge of these wars, but also to enrich gender history.

This article discusses why women and children were present in such a high degree in seventeenth-century field armies, whereas their presence was unacceptable in the conscripted armies of the twentieth century. International research has addressed this issue, but it has not been fully investigated. There is no reason to believe that conditions in Swedish armies differed in any significant respect from conditions in other armies of this period.

Based on international research and a journal kept by a mercenary soldier in the Thirty Years' War, this article argues that gender relations shaped society, including military organisation, in fundamental ways. In the seventeenth century, the gender order was organised around the patriarchal household. It was therefore quite natural for soldiers' wives to accompany their husbands in the field. By the mid-nineteenth century, the patriarchal gender order was being replaced by a more individual order. This replacement coincided with an increased demand for professional military organisation. As a result, wives could no longer accompany their husbands in the army. Women could only participate in wars in a professional capacity, for example working as a nurse. In contrast to previous times, such women were supposed to be unmarried.

When the wars of Sweden's Age of Greatness are analysed from a gender perspective our knowledge of both gender- and military history is improved. The partnership between gender- and military history also shows how each tradition can benefit from the other. Already at the outset the claim to write a total history, a social history, is formulated.

Key-words: Sweden, greatness, war, gender, campfollowers, household, individual, marital status